

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Культура
України

Випуск 7
Мистецтвознавство

Збірник наукових праць

Харків
2000

ЄВГЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ БОРТНИК: ПОРТРЕТ НАУКОВЦЯ ДО РІЧНИЦІ З ДНЯ СМЕРТІ

Висвітлено внесок Є.О. Бортника в народно-інструментальне мистецтво України та розглянуто його плідну працю на терені наукової, педагогічної та виконавської діяльності

Слобідська Україна - самобутній край, територія якого охоплює як сучасні українські, так і прикордонні з Україною російські області¹, що стало основним фактором формування особливостей цього регіону. Дослідники історії Слобожанщини відзначають, що ще з часів будівництва Белгородської межі (кінець XII ст.) тут оселялись руські військові люди, але місцеве населення було українським [1, 4]. Головною специфічною особливістю формування художньої культури Слобідської України стало поєднання двох національних культур - української та російської. Яскравим прикладом цього є академічне народне інструментальне мистецтво, основними центрами становлення якого наприкінці XIX - початку XX ст. були Петербург і Москва в Росії, Харків - в Україні.

Генезис цього виду мистецтва пов'язаний з ім'ям видатного російського діяча Василя Васильовича Андрєєва (1861-1918), який у 80-ті роки XIX ст. був ініціатором удосконалення народного інструмента - балалайки, а надалі домри та створення на їх основі нового різновиду оркестру - домрово-балалаечного. Перші оркестри "андрєєвського типу" виникли у Харкові в останні роки XIX ст., на десять років пізніше створення В. Андрєєвим першого гуртка балалаечників (1888), звідки походить українське народно-інструментальне виконавство академічного рівня.

Розвиваючись на основі андрєєвських культурно-просвітніх ідей, домрово-балалаечне виконавство України вже в перші роки існування мало свої особливості. Провідною особливістю було становлення цього різновиду виконавства на освітніх теренах, що пов'язано з традиціями культивування музичного виховання в навчальних закладах на Харківщині починаючи з XVII ст. Формування та становлення академічного народно-інструментального мистецтва в Україні пов'язані з іменами видатних митців В.А. Комаренка та М.М. Геліса - фундаторів двох найстаріших шкіл народного академічного виконавства - Харківської та Київської. Київська школа, заснована М. Гелісом, знайшла продовження у творчості його учня доктора мистецтвознавства, професора, завідувача кафедри народних інструментів Київської консерваторії М.А. Давидова та його учнів. Відмінними ознаками цієї школи стала розробка методичних проблем виконавства на вдосконалених народних інструментах - баяні, бандурі, цимбалах.

Головною проблематикою, над якою успішно працювали представники Харківської наукової школи протягом другої половини XX ст. був розгляд

історичних аспектів домрово-балалаєчного виконавства України, доведення його повноправності в українському народно-інструментальному мистецтві, приналежності українській культурі, а не "інородності", яку пропонують деякі інструментознавці [2].

Велике значення у вирішенні цієї проблеми мала діяльність відомого українського інструментознавця, диригента, педагога Євгена Олександровича Бортника (1929-1999)². Вже з раннього дитинства він виховувався як музикант у Маестро народно-оркестрового виконавства Харківщини – В.А. Комаренка. З 1939 р. Євген Олександрович був учасником дитячого оркестру народних інструментів Харківського Палацу піонерів та ювтенят ім. П.П. Постишева, яким керував ушавлений майстер. Дитячий оркестр був не лише самодіяльним виконавським колективом, а виховним центром, де практикувалися заняття із загальномузичних дисциплін для учасників оркестру, концерти-лекції, лекторами яких були самі діти. Тут Євген Олександрович набув не тільки перші навички гри на чотириструнній домрі, а й полубив народно-інструментальне мистецтво. Цю любов проніс через усе життя.

Велике значення у формуванні мистецької особистості Є.О. Бортника мало спілкування з Миколою Тимофійовичем Лисенком - педагогом по класу домри у Євгена Олександровича під час навчання в Харківських музичних навчальних закладах (училищі та консерваторії). М.Т. Лисенко - один із перших кандидатів наук серед фахівців у сфері академічного народно-інструментального виконавства (1955), автор посібника «Школа гри на чотириструнній домрі» (1967). Принципи штрихової інтерпретації, викладені в посібнику, були розвинуті у виконавській практиці відомих домристів, серед яких провідне місце займають харківські виконавці - Ф. Каравай та Б. Міхеєв. З середини 60-х р. Лисенко переїхав до Києва, де зробив вагомий внесок у розвиток київської виконавської школи.

Під впливом Миколи Тимофійовича Лисенка Є. Бортник став на шлях наукової діяльності. Досліджуючи шляхи формування та розвитку інструментальних ансамблів і оркестрів народних інструментів в Україні, Лисенко запропонував Бортнику розглянути проблему генезису та становлення українського домрового виконавства. Вивчення цієї проблеми Є.О. Бортник розпочав з аналізу діяльності фундатора академічного напрямку народно-інструментального виконавства – В.В. Андрєєва. У 1961 р. у харківській газеті "Красное знамя" була надрукована перша стаття Євгена Олександровича, присвячена 100 річниці з дня народження російського діяча. У статті значне місце відводилося роздумам автора про роль В.В. Андрєєва у становленні домрово-балалаєчного виконавства в Україні [3].

Досліджуючи шляхи поширення удосконалених струнних щипкових інструментів в Україні, Є. Бортник одним із перших проявив інтерес до діяльності Г.П. Любимова (1882-1934) – творця чотириструнної квінтової домри, яка з 20-х р. ХХ ст. увійшла до інструментального складу домрово-балалаєчних оркестрів України. Завдяки детальному вивченню і аналізу архівних матеріалів Євген

Олександрович став кращим знавцем творчості Г. Любимова та історії квінтової домри в Радянському Союзі. У середині 70-х р. Є.О. Бортник, на замовлення московських музичних видань, написав статті, присвячені Г.П. Любимову [4;5].

Вивчаючи проблему домрового виконавства в Україні, Євген Олександрович активно спілкувався з провідними радянськими фахівцями в цій сфері. На початку 70-х р. він листується з автором “Атласу музичних інструментів народів СРСР” (1975) московським музикознавцем К.Вертковим. У одному з листів-відповідей Вертков висловив свої думки з приводу дисертаційного дослідження Є.О. Бортника: “...Сама тема про домру в Україні “дисертабельна”, але захищати її буде дуже важко... Будь-яке дослідження, будь-якого жанру на цю тему Ви можете опублікувати книгою, журнальною статтею у центральному (не українському) виданні, а дисертація може викликати (і, скоріш за все, викличе) різні недоброзичливі відгуки... Дисертацію дійсно прийдеться захищати...”

Чим викликані такі висновки російського інструментознавця? На це запитання відповідає Євген Олександрович у своїй монографії “Домра в самодіяльному мистецтві Радянської України”: “...В окремих працях, присвячених питанням дослідження історії розвитку народних інструментів у республіці, факт широкого розповсюдження російських щипкових народних інструментів на Україні залишався “непоміченим”. У той же час досить докладно описано національні українські інструменти, більшість з яких вже давно вийшли з ужитку в художній практиці народу і сьогодні являють лише етнографічну цінність і інтерес... Така позиція по відношенню до домри і оркестрів домрово-балалаєчного складу з боку інституту мистецтва, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, Республіканського музично-хорового Товариства, окремих музикознавців до певної міри стримувала популяризацію виконавства на домрі та балалайці, тим самим завдаючи шкоду в цілому розвитку народно-інструментального мистецтва в республіці...” [6, 43]

Автор книги, говорячи про широку популярність в Україні вдосконалених народних інструментів – баяна, домри, балалайки, наголошує, що це є цілком закономірний процес взаємовпливу елементів національних культур. Висловлює свою прихильність до позиції Харківської науково-методичної школи щодо використання в українському національному оркестрі чотириструнних домр, а не кобз, зазначаючи, що наявність в сучасному українському народному оркестрі чотириструнних домр (поряд зі скрипками) внесло б специфічний колорит в його звучання і певною мірою відрізняло б його від національних оркестрів Молдавії, Румунії, Угорщини.

Монографія Є.О. Бортника “Домра в самодіяльному мистецтві Радянської України” містить цінний історичний матеріал, який стосується генезису та розвитку домрово-балалаєчного оркестрового виконавства в Україні.

У 1979 р. вийшла друком стаття Євгена Олександровича, присвячена побутуванню домри в Україні в 20-40-х р. ХХ ст. Автор визначає роль професійних народно-інструментальних колективів Харкова (симфонічний оркестр

народних інструментів під керівництвом В.А. Комаренка та ансамбль ім. В.В. Андрєєва), які своєю активною музично-просвітительською діяльністю сприяли естетичному вихованню широких мас, становленню та розвитку в Україні професійного виконавства на академічних народних інструментах [7].

Уже в середині 70-х р. дисертація Євгена Олександровича була готова до захисту, але збувались думки К. Верткова – те, що можна було надрукувати книгою чи статтею, не знаходило прихильного ставлення серед діячів інституту мистецтва, фольклору та етнографії Академії наук УРСР (Київ), де Є.О. Бортник повинен був захищатися. Лише у 1982 р. відбувся захист дисертації Є.О.Бортника, присвяченої формуванню та розвитку домрового мистецтва в Україні в аспекті російсько-українських музичних зв'язків [8].

У відгуку на дисертацію відомий український мистецтвознавець, заслужений діяч мистецтв, професор І.Ф. Ляшенко відзначав: “Коли зустрічаєшся зі сміливою, я б сказав, відважною постановкою гострої проблеми радянського музикознавства, яка вже давно і наполегливо стукається в наші двері, не знаходячи свого дослідника, мимоволі відчуваєш складне почуття замилювання, радості і подяки. Дослідження... не тільки вперше розглядає народно-інструментальне мистецтво з належною науковою глибиною, а й визначає в ньому аспект російсько-українських музичних зв'язків як найголовніший...”

Визнаний український інструментознавець та науковець М.А. Давидов одним із головних підсумків дослідження вважає те, що завдяки Є.О. Бортнику культивування домри як провідного інструмента українського народного оркестру з дискусійної проблеми стало теоретично обґрунтованим.

Протягом 80-х р. Євген Олександрович продовжує дослідження в галузі домрово-балалаєчного виконавства – знаходить нові матеріали, архіви, репрезентує діяльність митців, колективів, які були забуті, але відігравали свого часу значну роль у становленні і розповсюдженні академічного народно-інструментального мистецтва.

В 1981 р., на замовлення укладачів “Української радянської енциклопедії” Є.О. Бортник пише статтю про відомого харківського виконавця на домрі, лауреата конкурсу VI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів (Москва, 1957) Федора Ігнатовича Коровая[9]. У 1987 р. Є.О. Бортник депонує у Державній бібліотеці СРСР ім. В.І. Леніна дві статті, присвячені формуванню української домрової виконавської школи та діяльності Харківського професійного ансамблю ім. В. Андрєєва. В 1988 р. вийшла друком стаття про Олександра Оскаровича Мартинсена – російського музиканта, діяльність якого мала велике значення у становленні домрово-балалаєчного виконавства України. Відзначаючи роль О. Мартинсена як організатора професійних народно-інструментальних колективів, пропагандиста української музики, ентузіаста впровадження народних інструментів у навчальних закладах України, автор статті наголошує, що О. Мартинсена слід по праву вважати одним із засновників української виконавської домрової школи [10].

Дослідницький талант та ерудиція Є.О. Бортника відіграли велику роль при підготовці довідника “Харківський інститут мистецтв, 1917-1992”, який підготувала група авторів Харківського музичного вузу (ХІМ). Євген Олександрович увійшов до редакційної групи, особисто підготував перелік викладачів випускних кафедр інституту та перелік випускників ХІМ, що мають вчені ступені, вчені та почесні звання. У співавторстві з В.Ф. Савіних написав докладну статтю, де вперше розглянуто історію кафедри народних інструментів ХІМ [11].

У тому ж 1992 р. у збірнику наукових праць викладачів Харківського інституту мистецтв ім. І.П. Котляревського надрукована стаття Є.О. Бортника, присвячена струнному інструментарію Слобідської України [12]. Автор статті, аналізуючи як результати особистих досліджень, так і праці Г. Хоткевича, М. Грінченка, А. Гуменюка, І. Шрамка, М. Щоголя, Я. Шуста, А. Омельченка, К. Верткова, М. Імханицького, доводить спільні корені тамбуровидних інструментів – української кобзи та російської домри. Простежуючи шляхи розповсюдження у XVIII ст. як кобзи-домри на Лівобережній Україні, так і української бандури в центральній Росії, Є. Бортник характеризує їх як закономірний процес взаємообміну народного інструментарію, який був історично зумовлений постійною міграцією населення. Стаття Є.О. Бортника, на відміну від багатьох публікацій у цій сфері, відрізняється саме науковою спрямованістю, що забезпечується великим дослідницьким досвідом автора, оперуванням лише фактами, а не бажаннями чи “псевдопатріотичними” настроями.

Остання робота Євгена Олександровича вийшла друком у 1999 р. в Москві, що свідчить про визнання його авторитету в галузі народно-інструментального мистецтва не лише в Україні. Вона присвячена реформаторській діяльності В.В. Андрєєва і Г.П. Любимова та розвитку народно-оркестрового виконавства в Україні [13]. Ця стаття належить до наукових праць в галузі народно-інструментального мистецтва останніх десятиліть, які розставляють крапки над “і” в багатьох проблемних питаннях [14; 15]. Зокрема, це стосується полеміки про правомірність строю домри – квартовий, чи квінтовий. Автор доводить, що надумана дискусія, яка за задумом її ініціаторів, повинна була протиставити андрєєвську домру любимовській, у своїй основі позбавлена головного критерію - об’єктивної оцінки, загалом - художньої значимості домрового мистецтва для сучасності.

Смерть Євгена Олександровича обірвала плідну яскраву творчість митця який завжди був сповнений новаторських планів. Його діяльність в сфері науки спрямувала багатьох його учнів на творчу ниву. Понад 100 випускників Є.О. Бортника успішно працюють в музичних навчальних закладах, є лауреати конкурсів, заслужені працівники культури України. Трьом вихованцям харківського митця присвоєний вчений ступінь кандидата наук.

Відзначаючи роль Є. Бортника у розвитку народно-інструментального мистецтва, академік І. Ляшенко наголошує, що його численні наукові доробки з історії та сучасної практики спорідненого кобзарському мистецтва

домрового – суттєвий внесок у теорію українського музикознавства. Відомий харківський музикознавець професор Т.С. Кравцов зазначає, що Євген Олександрович Бортник пройшов змістовний шлях творчого зростання і нині по праву належить до числа авторитетніших музикантів України в царині народних інструментів.

ПРИМІТКИ

¹ Докладніше про географію Слобожанщини йдеться у книзі Д.Багалія "Історія Слобідської України" (Харків, 1990).

² Є.О.Бортник закінчив у 1956 р. Харківську державну консерваторію (клас домри - проф. М.Т.Лисенко, клас диригування - нар. артист Росії, проф. І.Б.Гусман та ст. викладач В.М.Кончич). З 1963 по 1988 рр. - завідувач кафедри народних інструментів Харківського інституту культури. З 1988 р. - ст. викладач Харківського інституту мистецтв (1989 р. отримав диплом доцента, 1994 р. - диплом професора). З 1994 р. до останніх днів свого життя - завідувач кафедри народних інструментів Харківської державної академії культури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Межова Н.Г., Сердюк О.В., Шило О.* Художня культура Слобідської України: Навчальний посібник. - Х., 1995. - 108 с. 2. *Хай М.* Поняття етнічного звукоідеалу як критерій визначення автохтонності музично-інструментального стилю // Актуальні напрямки відродження та розвитку народно-інструментального мистецтва в Україні. - К.: Український центр культурних досліджень, 1995. - С.84-88. 3. *Бортник Е.* Музикант - патріот // Красное знамя. - 1961. - 15 января. 4. *Бортник Е.* Любимов Григорий Павлович // Музыкальная энциклопедия. - М., 1976. - Том 3. - С. 353-354. 5. *Бортник Е.* Создатель квинтовой домры (Г.П.Любимов) // Музыкальная жизнь. - 1975. - №21. - С.17-18. 6. *Бортник Е.* Домра в самодіяльному мистецтві Радянської України. - Х., 1974. - 57 с. 7. *Бортник Е.* Домра на Україні // Музика. - 1979. - № 6. - С.25-26. 8. *Бортник Е.* Формирование и развитие домрового искусства на Украине в аспекте русско-украинских музыкальных связей: Автореф. дис...канд. искусствоведения: 17.00.02 / Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф.Рыльского. - К., 1982. - 25 с. 9. *Бортник Е.* Коровой Федор Игнатьевич // Украинская советская энциклопедия. - К., 1981. - Том 5. - С.317. 10. *Бортник Е.* Музикант і педагог О.О.Мартинсен // Народна творчість та етнографія. - 1988. - № 1. - С.42-45. 11. *Бортник Е.* Савиных В. Кафедра народних інструментів України // Харьковский институт искусств, 1917-1992. - Х., 1992. - С.197-200. 12. *Бортник Е.* Струнный инструментарій Слобідської України в минулому і сучасному (До проблеми "кобзи - бандури") // Музична Харківщина. - Х., 1992. - С.192-206. 13. *Бортник Е.* Реформаторская деятельность В.В. Андреева, Г.П. Любимова и развитие народно-оркестрового исполнительства на Украине // Роль оркестров народних інструментів в міжетнічному общении: Сб. трудов Российской академии музыки им. Гнесиных. - М., 1999. - Вып. 153. - С.76-90. 14. *Имханицкий М.* У истоков русской народной оркестровой культуры. - М., 1987. - 189 с. 15. *Творческое наследие В.В. Андреева и практика самодеятельного инструментального исполнительства: Сборник научных трудов.* - Ленинград, 1988. - 172 с.

Надійшла до редколегії 17.10.2000 р.